

ЗАСТОСУВАННЯ КРИТЕРІЇВ ПОБУДОВИ СИСТЕМИ ПРАВА В ФІНАНСОВОМУ ПРАВІ ТА В ІНШИХ ГАЛУЗЕВИХ ЮРИДИЧНИХ НАУКАХ

ОЧКУРЕНКО Сергій Володимирович - кандидат юридичних наук, доцент, докторант кафедри фінансового права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

УДК 340.01:347.73

Стаття посвячена дослідженню критеріїв і факторів, обумовлюючих структуру системи права. Автор признає ведущую роль предмета і метода правового регулювання як устоявшихся критеріїв побудови системи права. По мнению автора, существует также необходимость придания большего значения и другим критериям и факторам (таким как цель правового регулювання, уровень развития отраслевого законодательства и отраслевой науки). В статье обращается внимание на использование указанных критеріїв и факторов для решения теоретических задач науки фінансового права и других отраслевых юридических наук.

Ключевые слова: система права, фінансовое право, критерии построения системы права, предмет правового регулювання, метод правового регулювання, цель правового регулювання.

Дискусія щодо системи права, критеріїв її побудови та виокремлення галузей права ведеться уже 80 років. Періодично вона загострюється, а в інші періоди вщухає. І все ж однозначного вирішення проблеми, про яку йдеться, немає. Можливо, так і повинно бути: наука веде пошук. Але розмаїття думок не дає правотворчим органам схилитися до якоїсь однієї думки, що обґрунтовується в науці. Тому наука повинна, не позбавившись розмаїття, розробляти і обґрунтовувати такі пропозиції, які мають перспективу втілення в практику правотворчості і правозастосування. Слід наголосити на тому, що

висновок про актуальність цього наукового завдання стосується не лише науки теорії права; він є справедливим й для наукових розвідок фінансово-правової спрямованості, оскільки такі дослідження здатні як забезпечити необхідним галузевим матеріалом науку теорії права, так і здійснити зворотній вплив на її положення.

Проблема критеріїв галузевої диференціації права стала предметом уваги провідних фахівців у галузі теорії права – М.Г. Александрова, С.С. Алексєєва, В.М. Кудрявцева, Р.О.Халфіної, С.В. Полєніної, І.С. Самощенка, А.Ф. Шебанова та інших, як і до проблеми критеріїв виокремлення фінансового права в системі права звертались провідні фахівці в галузі фінансового права – Ю.А. Ровинський, Л.К. Воронова, О.Н. Горбунова, Н.І. Хімичева, Н.Ю. Пришва, А.І. Худяков, С.В. Запольський, П.С. Пацурківський та інші.

У сучасний період досить часто здійснюються спроби запропонувати нові критерії побудови системи права як альтернативи критеріям предмета та методу правового регулювання [1, с. 13; 2, с. 41-43]. При цьому, як правило, передбачається корінна перебудова існуючої системи права з використанням таких нових критеріїв. На нашу думку, розвиток системи права не може здійснюватися шляхом революційних стрибків. Хоча проблеми критеріїв побудови системи права залишаються значною мірою дискусійними, позитивна основа досліджень, що формувалася десятиліттями, не повинна

відкидатися й потребує подальшої поглибленої розробки з урахуванням нових умов розвитку суспільних відносин та їх правового регулювання. Одним із найважливіших і практично значимих напрямків у цій сфері є розробка проблем використання критеріїв побудови системи права з метою аналізу міжгалузевих зв'язків і розмежування сфер регулювання конкретних галузей права. Зазначеним проблемам приділяється усе більша увага з боку вчених, зокрема, вони не раз обговорювалися на наукових конференціях, які проводилися в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка [3; 4; 5].

Тому актуальним науковим завданням, що ставиться автором даної статті, є наближення наукових пошуків про критерії побудови системи права до теоретичних галузевих фінансово-правових проблем, а також проблем практики правозастосування і правотворчості в галузі фінансового права.

У результаті першої дискусії про систему права, яка розвернулася в 1939-1940 рр. минулого століття, був теоретично обґрунтований розподіл права на галузі за критерієм предмета правового регулювання. У цій дискусії взяли участь видатні вчені того часу: М.О. Аржанов, М.М. Агарков, Д.М. Генкин, М.С. Строгович, М.М. Полянський, Ю.А. Ровинський, С.С. Студеникин та ін. Предмет як основний критерій побудови системи права і відокремлення його галузей витримав перевірку часом. Відомий правознавець М. Г. Александров писав з цього приводу: «Радянською правовою наукою давно уже визнано, що якраз предмет правового регулювання, тобто певний вид регульованих правом суспільних відносин, є основною (якщо не єдиною) ознакою, що відрізняє одну галузь від іншої» [6, с. 117]. Якраз предмет правового регулювання надає єдності змісту правових норм відповідної галузі права. Автор цієї роботи також згоден з наведеною вище думкою М. Г. Александрова. Неприйнятним є лише його допущення, згідно з яким предмет, можливо, є єдиною ознакою, що відрізняє одну галузь від другої. Слід погодитись з тим, що ця думка сформульована вельми вишукано. Якби М. Г. Александров сказав, що предмет правового регулювання є основним (якщо не єдиним) критерієм

побудови системи права, його думку легше було б піддати критиці, бо йдеться не тільки про ознаку, за якою відрізняються ті галузі права, які існують і визнані, а й про визнання за такою ознакою нових галузей права. Але ж він обмежився проблемою ознаки, за якою галузі права відрізняються, а не ознаки, за якою система права будується.

Визнання предмета правового регулювання основним критерієм побудови системи права і виокремлення галузей права передбачає більшу увагу науки до виокремлення видів суспільних відносин як предмета правового регулювання та їх відмежування від інших видів суспільних відносин. Так, Г. Л. Знаменський пише про абсолютно-відносні речові господарські правовідносини, які виникають у разі, коли суб'єкт права господарського відання, оперативного управління, оренди отримує від власника майно і використовує його у власній господарській діяльності [7, с. 75]. Зрозуміло, що раз у процесі правового регулювання виникають абсолютно-відносні речові господарські правовідносини, то предметом такого регулювання є абсолютно-відносні речові відносини. Але ж таких відносин не буває. Є відносини між суб'єктами права господарського відання, оперативного управління, права оренди, з одного боку, і власниками майна, отриманого зазначеним суб'єктом, – з іншого. Вони є або предметом адміністративного права (коли суб'єкт має право господарського відання чи оперативного управління), або предметом цивільного права (коли суб'єкт отримав майно в оренду). Ці два види відносин слід чітко виокремлювати, а не конструювати міжгалузеві правовідносини і відносини. Якщо існує комплекс відносин, одні з яких регулюються нормами однієї галузі права, а інші – другої, то в цьому комплексі потрібно розрізняти різногалузеві відносини, а не оголошувати цей комплекс у цілому одними й тими ж відносинами, що регулюються нормами різних галузей права.

Допускається також змішування відносин, що є предметом регулювання різних інститутів однієї й тієї ж галузі права. Так, найдосвідчений фахівець у галузі цивільного права Є. О. Суханов у змісті зобов'язання

(тобто відносного правовідношення, яке за визначенням не може включати до свого змісту абсолютні, в тому числі речові права) побачив речові права. Він пише, що «у вітчизняному цивільному праві володіння визнається правоможністю низки майнових (цивільних) прав, у тому числі зобов'язальних (наприклад, прав орендаря або зберігача речі)» [8, с. 13]. М. І. Брагинський вважав, що «ледве не більшість цивільних правовідносин є змішаними речово-зобов'язальними» [9, с. 233], і цю свою думку аргументував на наступних чотирнадцяти сторінках свого (разом з В. В. Вітрянським) наукового твору. У цих двох останніх випадках йдеться про абсолютні (речові) і відносні цивільні відносини. Але ж проблема класифікації суспільних відносин – предмета правового регулювання є єдиною і для відносин, що регулюються різними галузями права, і для відносин, що регулюються різними інститутами однієї тієї галузі. Ми вважаємо глибокою помилкою визнання існування публічно-приватних, абсолютно-відносних відносин і правовідносин.

Визнаючи предмет правового регулювання критерієм побудови системи права, слід звернути увагу на ту обставину, що в структурі галузевого предмета виокремлюються основні і допоміжні суспільні відносини. Так, О. А. Красавчиков ще в середині 60-х років минулого століття поставив проблему організаційних відносин у складі предмета цивільного права. При цьому він допустив розширене розуміння терміну «організаційні відносини», відніс до них, зокрема, відносини щодо надання послуг, які самі по собі не є майновими, але мають вартісну оцінку, бо зазвичай надаються за плату. Крім того, маючи на меті доказати наявність у складі предмета цивільного права організаційних відносин, О. А. Красавчиков не став визнавати їх допоміжний характер [10, с. 50-57]. Це й стало підставою для критики концепції, висунутої і обґрунтованої цим ученим, за те, що він «відсікає» організаційні елементи від майнових відносин [11, с. 148-149].

Організаційні відносини включені до предмета цивільного права з тієї причини, що вони є допоміжними стосовно майнових. Але ця допоміжність має не юридичний, а

суто соціально-економічний зміст. Юридично відносини щодо укладення цивільних договорів, у тому числі в організаційній формі зобов'язань, інші організаційні відносини є самостійними, що і виправдовує їх «відсікання». Але вони у відриві від майнових відносин, що регулюються цивільним правом, втрачають будь-яку соціально-економічну значущість. Тому вони й увійшли до предмета цивільного права.

Подібно до цього в структурі предмета фінансового права виокремлюються як основні відносини, в межах яких здійснюється рух грошових коштів від платників податків до бюджетів, від бюджетів до розпорядників бюджетних коштів. Стосовно цих, за своїм змістом майнових відносин, величезний масив організаційних відносин є допоміжними відносинами. Останні не мають власної соціальної цінності, а лише покликані надати ознаку доцільності зазначеному руху та забезпечити реалізацію прав та виконання обов'язків учасниками відповідних правовідносин. Організаційні відносини, що є предметом фінансового права, своїм призначенням можуть мати сприяння доцільному функціонуванню майнових (грошових, товарно-грошових) відносин цивільного характеру. Так у предметі фінансового права з'явилися організаційні публічні відносини за участю банків, страховиків, учасників фондового ринку.

Основним результатом другої дискусії про систему права, яка розвернулася в 1956-1958 рр. минулого століття, був висновок, згідно з яким у процесі дослідження системи права слід ураховувати не тільки предмет, але й метод (форму, спосіб) правового регулювання в якості необхідного критерію диференціації права. Зазвичай предмет і метод вважають взаємопов'язаними і взаємообумовленими критеріями побудови систем права та поділу права на галузі [12, с. 298]. Іноді метод називають основним критерієм побудови системи права, тобто висувують його на перший план [13, с. 17]. Визначення місця (першого чи другого) видається неконструктивним. Більш важливим було б з'ясувати та домовитись у науковому середовищі про те, що ж буде розумітись під терміном «метод правового регулювання». У

цьому зв'язку заслуговує на увагу еволюція поглядів С. С. Алексєєва. Він починав свій шлях у дослідженні системи права з методу. А потім перейшов до правового режиму, який характеризується перш за все «особливими прийомами правового регулювання і специфікою регулятивних властивостей даного утворення з вольової сторони його змісту» [14, с. 246]. Практично те ж саме С. С. Алексєєв повторив через 18 років [15, с. 251]. Таке розуміння правового режиму є більш невизначеним. Невипадково С. С. Алексєєв найпершу задачу галузевих наук «побачив у точному виявленні своєрідності відповідних режимів, від чого переважно залежить ефективність розробки інших проблем, дієва допомога практиці» [15, с. 251]. Виникає питання про те, якою мірою ця задача є вирішуваною, якщо мати на увазі «точне виявлення своєрідності відповідних режимів». Тому не можна говорити про те, що правовий режим стає єдиним критерієм побудови системи права та виокремлення його галузей. Між тим, наукові положення, що були сформульовані С. С. Алексєєвим [15, с. 248-254], дають підставу для висновку про те, що в правовому режимі він побачив новий єдиний критерій побудови системи права.

Як видається, С. С. Алексєєв дещо покvapився з відмовою від методу правового регулювання як критерію побудови системи права. Все-таки метод правового регулювання навіть при тому, що він у науці отримав надто невизначений зміст, може набути необхідної визначеності. Такої перспективи не має правовий режим, бо, як вище зазначалось, завдання, яке поставив С. С. Алексєєв перед галузевими юридичними науками, не може бути визнане виконуваним.

Первинно С. С. Алексєєвим було сформульовано досить визначене розуміння методу правового регулювання: «... найбільш яскраво особливості методу правового регулювання вирішуються в таких галузях права, як адміністративне і цивільне. В адміністративному праві метод правового регулювання характеризується в основному тим, що сторони відносин виступають в якості суб'єктів «влади» і підпорядкування, тобто займають юридично неоднакове (юридично неоднорядкове) положення. Навпаки, в

цивільному праві суб'єкти діють на засадах юридичної рівності, займають однакові, юридично однорядкові положення» [13, с. 44]. Тут чітко видно, що розуміється під методом правового регулювання.

Але в подальшому термінологія стала ускладнюватись, визначеність відповідних наукових положень – втрачатись. Ознаки визначеності термінології були повністю втрачені, коли дійшли висновку про те, що метод відповідає на запитання про те, як право регулює суспільні відносини, і дали таку відповідь, що це здійснюється через заборону, припис і дозвіл [7, с. 207; 16, с. 9-10]. Оскільки є три таких способи регулювання суспільних відносин, то галузеві методи є набором зазначених трьох способів, а відрізняються галузеві методи переважанням одного чи іншого способу, різною мірою, якою в них представлені заборона, припис і дозвіл. Так повністю була втрачена визначеність поняття методу правового регулювання.

Якщо мати на увазі прагматичні цілі, то розумно було б повернутись до визнання двох методів правового регулювання – владного підпорядкування і юридичної рівності сторін суспільних відносин. Такий підхід, на нашу думку, сприяє узгодженню розподілу права на галузі та дуалістичному поділу права на публічне та приватне, що був обґрунтований ще за часів Стародавнього Риму. Крім того, у такому вигляді метод правового регулювання отримує нові можливості бути критерієм побудови системи права і виокремлення галузей права. Ці можливості пов'язані з тим, що фінансове і адміністративне право, які використовують метод владного підпорядкування, і цивільне право, що використовує метод юридичної рівності, є несумісними і не можуть одночасно регулювати одні й ті самі відносини.

Поширена думка про наявність у кожній галузі права своїх принципів і здатність принципів у зв'язку з цим виконувати роль критерію виокремлення галузей права і побудови системи права абстрактно-теоретично є прийнятною. Але не слід думати, що принципи можуть бути тим ключем, який відкриває двері до досконалої системи права. Йдеться про те, що принципи, не див-

лячись на те, що вони формулюються в законах (як правило, в кодифікованих законодавчих актах), є вкрай мало визначеними за своїм юридичним значенням. Отже, як критерії, принципи, основні чи загальні засади є вельми невизначеним поняттям, щоб використовувати його при побудові системи права. За наявності певної єдності предмета регулювання завжди можливо сформулювати принципи правового регулювання відносин, що утворюють цей предмет.

Що стосується принципів фінансового права, то відсутність їх нормативного закріплення обумовлена не тим, що вони відсутні взагалі і їх неможливо сформулювати, а тому, що відсутній законодавчий акт, у якому доречно було б сформулювати і закріпити принципи фінансового права. О. М. Горбунова вже тривалий час обґрунтовує ідею прийняття закону «Про фінанси». Якщо ця ідея буде реалізована, тоді у фінансовому праві з'являться загальні нормативно закріплені принципи.

Наступним орієнтиром побудови системи права слід визнати наявність усвідомленої соціальної потреби у виокремленні певної галузі права. Давно помічено, що система права в Україні і окремі його галузі є важливим і дійовим інструментом, за допомогою якого соціально керуюча система регулює хід суспільного розвитку [16, с. 33]. Свого часу була висловлена вельми конструктивна думка про те, що цілі (задачі) даної правової системи чи галузі права доцільно було б поставити на більш високий рівень в ієрархії правових понять, оскільки якраз цілі і задачі визначають призначення даної правової системи чи галузі права [17, с. 52].

У зв'язку з цим доцільно було б звернути увагу на роль суб'єктивних чинників формування системи права, а перш за все – пізнання закономірностей розвитку суспільних відносин, об'єктивних чинників, які обумовлюють прийняття відповідних законодавчих рішень. Приймаючи такі рішення, законодавець може впливати на формування системи права, згладжувати чи посилювати значення закономірностей і об'єктивних чинників, що впливають на цей процес. Такі рішення безпосередньо впливають на формування системи права. У той же час

предмет, метод правового регулювання впливають на цей процес опосередковано, через законодавчу діяльність. Слід звернути увагу, що дефініції фінансового права як галузі права, а також дефініції предмета фінансового права традиційно вказують на те, що регулювання та реалізація фінансових відносин відбувається з метою виконання завдань та функцій держави.

Існуюча система права і система законодавства, розвиток законодавства також є важливими критеріями структурування права і виокремлення його галузей. Ведучи пошуки оптимальної системи права, важливо враховувати ту систему права і ту систему законодавства, які існують. Зрозуміло, що існуючій системі національного права і системі національного законодавства як критеріям побудови майбутньої системи права також не слід надавати абсолютного значення, бо, наприклад, у системі вітчизняного права було колгоспне право, яке у процесі розвитку системи права воно перестало існувати: зник предмет, зникла соціальна потреба в його існуванні. Проте не можна не помітити, що накопичення нормативного масиву, що є однорідним за критеріями предмету, методу правового регулювання, принципів, мети правового регулювання активізує процес формування відповідної галузі права. Особливо слід наголосити на ролі кодифікації як чинника, що впливає на вказаний процес. Якщо галузь права склалась, то в ідеалі має бути і кодифікований законодавчий акт, що регулює відносини, які складають предмет цієї галузі. Проте жорсткого зв'язку між наявністю кодифікованого законодавчого акту і утворенням галузі права немає.

Наука, здійснювані науковцями дослідження істотно впливають на розвиток системи права. Один із аспектів такого впливу пов'язаний з тим, що наука включається до змісту позитивного права. Якщо створена галузева правова доктрина і якщо вона розвивається, а не перебуває в стані замирання, марно заперечувати існування галузі права. Так, якщо доктрина господарського права пережила репресії 30-х років минулого століття, відродилася в 60-ті роки того ж століття, а потім витримала перехід від планової до ринкової організації майнових відносин,

то боротьбу проти господарського права можна було б і припинити.

Викладене розуміння критеріїв побудови системи права і виокремлення його галузей не виключає й інших критеріїв. Але при дослідженні таких критеріїв все-таки більшою мірою належало б враховувати результати раніше здійснених досліджень, пропонуючи свої, недостатньо продумані критерії. Так, Д. М. Азмі запропонував 13 чинників, за якими виокремлюються галузі права, не згадавши при цьому про предмет і метод правового регулювання [18, с. 7]. Проте більшість названих Д. М. Азмі чинників співзвучна розглянутим вище критеріям побудови системи права і не заперечує їх.

Викладене дає підстави для висновку про те, що критеріями побудови системи права є перш за все чинники, які є об'єктивними і закономірно впливають на цю систему. Але закономірність у соціальній, у тому числі і правовій, сфері не мають жорсткої дії. Тому залишаються широкі можливості для впливу суб'єктивних чинників на побудову системи права. При цьому усі ці чинники не можуть бути названі або суто об'єктивними або суто суб'єктивними. Якщо предмет правового регулювання визнати об'єктивним критерієм структурування права, то це буде правильним лише в певній частині. Бо існування, поява чи зникнення певних суспільних відносин може залежати від суб'єктивних чинників. Якщо мета правового регулювання при першому наблизенні видається суб'єктивним критерієм побудови системи права, то більш уважний підхід дає змогу побачити об'єктивну обумовленість свідомо вибраної і поставленої мети.

Вважаємо, що подальші дослідження проблеми критеріїв побудови системи права можуть полягати у поглибленому науковому аналізі кожного з наведених у статті факторів та їх використанні з метою дослідження зв'язків фінансового права та інших галузей права у процесі регулювання суспільних відносин, а також з метою розмежування сфер регулювання фінансового та інших галузей права і подальшого втілення отриманих результатів у практику правотворчості і правозастосування.

Література

1. Кононов А.А. Общенаучная концепция системы права /А.А. Кононов // Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 12-23.
2. Разуваев Н.В. Правовая система и критерии отраслевой дифференциации права /Н.В. Разуваев // Правоведение.– 2002. – №3. – С. 31-55.
3. Проблеми теорії фінансового права в сучасний період: матеріали науково-практичного круглого столу / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 13 листопада 2013 р. – Запоріжжя: КПУ, 2013. – 107 с.
4. Цивільне законодавство: система, міжгалузеві зв'язки, шляхи вдосконалення. Матеріали міжнародного цивілістичного форуму, Київ, 25-26 квітня 2013 року. – К.: ТОВ «Білоцерківдрук», 2014. – 398 с.
5. Проблеми теорії фінансового права в сучасний період: матеріали науково-практичного круглого столу / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 04 грудня 2015 р. – Запоріжжя: КПУ, 2015. – 100 с.
6. Александров Н. Г. О месте трудового и колхозного права в системе советского социалистического права / Н. Г. Александров // Советское государство и право. – 1957. – № 5. – С. 116-123.
7. Хозяйственное право: Учебник / В.К. Мамутов, Г.Л. Знаменский, К.С. Хахулин и др.; Под ред. Мамутова В.К. – К.: Юринком Интер, 2002. – 897 с.
8. Гражданское право. Учебник. В 3 т. / Под ред. Е. А. Суханова. – М. : Волтерс Клувер. – Т. 2. – 2005. – 764 с.
9. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М.: Статут, 1997. – 682 с.
10. Красавчиков О. А. Гражданские организационно-правовые отношения / О. А. Красавчиков // Советское государство и право. – 1966. – №10. – С. 50-57.
11. Сибільов М. М. Предмет приватного (цивільного) права /Сибільов М. М. // Правова доктрина України: у 5 т.– Т. 3. Доктрина приватного права України. /За заг. ред. Н. С. Кузнецової. – Х. : Право, 2013. – С. 140-155.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню критеріїв і факторів, що обумовлюють структуру системи права. Автор визнає провідну роль предмета і методу правового регулювання як ustalених критеріїв побудови системи права. На думку автора, існує також необхідність надання більшого значення іншим критеріям і факторам (таким, як мета правового регулювання, рівень розвитку галузевого законодавства і галузевої науки). У статті звертається увага на використання зазначених критеріїв і факторів для вирішення теоретичних завдань науки фінансового права та інших галузевих юридичних наук.

Ключові слова: система права, фінансове право, критерії побудови системи права, предмет правового регулювання, метод правового регулювання, мета правового регулювання.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the criteria and factors that determine the structure of the system of law. The author recognizes the leading role of the subject and method of legal regulation as established criteria for constructing a system of law. In the opinion of the author, there is also a need to give more importance to other criteria and factors (such as the purpose of legal regulation, the level of development of branch legislation and branch science). The article draws attention to the use of these criteria and factors for solving theoretical problems of the science of financial law and other branch legal sciences.

Keywords: system of law, financial law, criteria of dividing the system of law, the subject of legal regulation, the method of legal regulation, the purpose of legal regulation.

12. Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое право. – М. : Юридическая литература, 1973. – 647 с.

13. Алексеев С. С. Общие теоретические проблемы системы советского права / С. С. Алексеев. – М. : Госюриздат, 1961. – 187 с.

14. Алексеев С. С. Общая теория права: в 2-х т. / С. С. Алексеев. – М. : Юридическая литература. – Т. 1. – 1981. – 360 с.

15. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного ис-

следования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.

16. Сорокин В. Д. Метод правового регулирования. Теоретические проблемы / В. Д. Сорокин. – М. : Юридическая литература, 1976. – 143 с.

17. Келина С. Г., Кудрявцев В. Н. Принципы советского уголовного права / С. Г. Келина, В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1988. – 176 с.

18. Азми Д. М. Структурное строение системы права: теоретико-методологический анализ / Д. М. Азми // Государство и право. – 2010. – № 6. – С.5-13.